

XURSHID DAVRON IJODIDA GRADUONIMLARNING VOQELANISHI

Sultanova Xurshida Uktamjanovna
O‘zMU O‘zbek filologiyasi, magistr
sultanovakhurshida323@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21903761>

Annotatsiya. Mazkur maqolada graduonimlarni o‘rganish masalalari atroflicha talqin qilingan hamda publitsistik uslubga oid matnlarda qo‘llangan graduonimlar Xurshid Davron ijodi misolida tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: leksik-semantik, graduonim, publitsistik uslub, lug‘aviy graduonimiya, nutqiy graduonimiya, darajalanish hodisasi

Абстрактный. В данной статье подробно трактуются вопросы изучения градуонимов и анализируются градуонимы, используемые в текстах публицистического стиля, на примере творчества Хуршида Даврона.

Ключевые слова: лексико-семантика, градуоним, публицистический стиль, лексическая градуонимия, речевая градуонимия, феномен градации.

Abstract. This article comprehensively interprets the issues of studying graduonyms and analyzes the graduonyms used in texts related to the journalistic style using the example of the work of Khurshid Davron.

Keywords: lexical-semantic, graduonym, journalistic style, lexical graduonymy, speech graduonymy, the phenomenon of gradation

Tilshunoslikda leksik-semantik hodisalardan biri sifatida e’tirof qilinadigan graduonimiya hodisasi lug‘aviy birliklarning o‘zaro ma’noviy munosabatiga ko‘ra ma’lum bir darajalanish qatorini hosil etishi bilan asoslanadi. Graduonimiya hodisasi fanga qadimdan ma’lum bo‘lib, unda leksemalarning ma’noviy guruhlari a’zolari belgining ko‘p yoki kamligiga ko‘ra darajalanadi. Darajalanish qatori a’zolari kamida uchta bo‘ladi [1.2020:B.134]. Graduonimiya, ya’ni darajalanish hodisasi badiiy adabiyotda, she’riyatda keng qo‘llanilib kelinmoqda. Belgini darajalab keluvchi so‘zlar qatorini tuzish va uni alohida hodisa sifatida ajratib ko‘rsatish Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida uchraydi. Mutafakkir yig‘i holatini ifodalovchi *ingramoq* - *singramoq* - *yig‘lamsinmoq* - *siqtamoq* - *yig‘lamoq* - *o‘kurmak* - *hoy-hoy yig‘lamoq* so‘zlarining barchasini bir umumiy ma’no - *iztirob chekib, uni ifodalash* ma’nosi atrofida birlashishini va belgi darajasining o‘zib borishini ta’kidlaydi [2. 2023:B.69].

Darajalanish hodisasi tilshunoslikda tadqiqot obyekti sifatida o‘zbek tilshunosligida 1989-yilda so‘zlararo ma’noviy munosabatlarning bir ko‘rinishi sifatida talqin etilib, unga graduonimiya hodisasi deb nom berildi [3.2016:B.7]. Darajalanish hodisasi yuzasidan o‘zbek tilshunosligida bir qator ishlar yaratildi. Xususan, R.Safarova, Sh.Orifjonovalarning nomzodlik [4.1996:B.47; 5.1996:B.26], O.Bozorov, J.Djumaboyeva va G‘.Rahmonovlarning doktorlik dissertatsiyalarida [6.1997:B.51; 3.2016:B.63; 7.2018:B.52] o‘zbek tilida darajalanish hodisasining mazmuni, lug‘aviy sinonimiya va graduonimiyaning o‘zaro munosabati, so‘z turkumlarida voqelanishi hamda turli tizimli tillarda graduonimiyaning qiyosiy tahlili tadqiq etilgan.

Sinonimiya va antonimiya hodisalarini birlashtirgan va 0 nuqtadan har ikki tomonga qarab yo‘naltirish mumkin bo‘lgan leksemalarda sifat ko‘rsatkichi miqdor ko‘rsatkichiga tomon o‘zgarib boradi. Sinonimik qatordagi leksemalar odatda, bitta umumiy denotatga ega bo‘ladi, sinonimik paradigmadagi so‘zlar uslubiy bo‘yoqdorligiga ko‘ra farqlanadi. Graduonimiyada esa so‘zlar turli denotatlarni ifodalab kelsa-da, ular o‘zaro miqdor jihatdan bir paradigмага birlashadi. Ya’ni miqdorning o‘zib yoki kamayib borishi graduonimik qatorni hosil qilishning bosh omili hisoblanadi. Graduonimlarda sifat belgilarining, so‘zlarning ma’nosi bilan bir qatorda ular ifodalagan ma’noning miqdori har xil bo‘ladi.

So‘zlarning darajalanish qatorini ajratishda asosiy omil ma’noviy omil sanaladi, ya’ni darajalanish qatoridagi har bir so‘zda ma’lum bir belgining turlicha darajalanishiga ishora mavjuddir. Graduonimik qatordagi har bir so‘z ma’lum bir belgining darajalanishini ifodalashiga ko‘ra graduonimik paradigma a’zosi hisoblanadi. Ushbu paradigma a’zolari o‘zaro ma’nodosh bo‘lishi ham, ma’nodosh bo‘lmasligi ham mumkin.

Darajalanish hodisasi Xurshid Davron publitsistikasida quyidagi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi:

Lug‘aviy graduonimiya (darajalanish). Lug‘aviy graduonimiyada so‘zlar ifodalagan ma’nolardagi belgining ortib yoki kamayib borishi ularni bir graduonimik paradigмага birlashtirish uchun asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Xurshid Davron publitsistik asarlarida lisoniy darajalanishdan unumli

foydalanligini ko‘rishimiz mumkin: “O‘zbek tilining so‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘ati” da payt ravishlarida zamonning oldin - keyinligi *kecha - bugun- erta -indin* kabi leksemalarda darajalanishi keltirilgan [8.2009:B.24]. Xurshid Davronning “Ma‘naviy hayot” jurnalining 2023-yil 1-sonida jurnalist Shodmonqul Salom bilan e‘lon qilingan suhbatida ushbu darajalanish biroz boshqacharoq ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: “*Biz bugun emas, erta emas, kecha anglashimiz lozim bo‘lgan haqiqat shundaki, navqiron davlatchiligimiz taraqqiyoti yanada yuksalishini istasak, bugun - har soatu har daqiqada zarurligi sezilayotgan milliy g‘oya - mafkuramiz va ideal - kamoli matlubimiz nimadan iborat ekanligini, har bir inson, eng avvalo saflarimizga qo‘shilgan nasllar uchun aniq-ravshan ko‘rsatishimiz shart.*”[9]. Ushbu misolimizda vaqt miqdorining kamayib borishini ifodalagan graduonimlarni ko‘rishimiz mumkin: *bugun - soat - daqiqa* kabi. Sh.Bobojonov vaqt miqdorining ortib borishini quyidagicha izohlaydi: *lahza - on - soniya - daqiqa - soat - kun - sutka - hafta - oy - yil - asr era* [8.2009:B.25]. Muallif *bugun* so‘zini kun ma‘nosida qo‘laganini hisobga olsak, maqola matnida keltirilgan *bugun - soat - daqiqa* so‘zlarida vaqt miqdorining kamayib borishi voqelanganini guvohi bo‘lamiz.

Xuddi shu suhbatda berilgan keyingi misolni tadqiqqa tortamiz” “*Millat deganda ham, jamiyat deganda ham avvalo odamlarni tushunamiz*”[9]. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” da MILLAT so‘zi “kishilarning yagona tilda so‘zlashishi, yaxlit hududda istiqomat qilishi, mushtarak iqtisodiy hayot kechirishi, umumiy madaniyat va ruhiyatga ega bo‘lishi asosida tarixan tashkil topgan barqaror birligi” deya izohlangan [14.2023:B.193]. JAMIYAT leksemasi esa arabcha “yig‘ilish; uyushma; guruh” kabi ma‘nolarni anglatadi [15.2023:B.620]. ODAM so‘zi “fikrlash, so‘zlash va mehnat qilish qobiliyatiga ega bo‘lgan shu tufayli boshqa mahluqotdan ustun turuvchi jonli zot; kishi, inson” kabi ma‘nolarni anglatishi qayd etilgan [14.2023:B.433]. “O‘zbek tilining so‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘ati” da yuqoridagi leksemalar darajalanuvchi so‘zlar qatorida keltirilmagan. Ammo hajm ko‘laminig katta-kichikligiga ko‘ra darajalanishni hosil qiluvchi bu leksemalarda miqdor belgisining kamayib borishi *millat - jamiyat - odamlar* graduonimik qatorida o‘z aksini topgan.

Misollardagi lisoniy graduonimik qator a‘zolari darajaning ortib borishi tartibida, miqdorning, sifatning oshishi, bo‘yoqdorlik va ekspressivlikning kuchayishi tartibida voqelanmoqda. Publitsistik matnda voqea-hodisaning tavsifi jarayonida bu kabi lisoniy darajalangan leksemalardan foydalanish bildirilayotgan fikrning realligini ta‘minlashga xizmat qiladi. Shu ma‘noda adib fikrning butun ma‘no nozikliklari bilan ifodalaydigan so‘zni tanlaydi. Adib graduonimik qator a‘zolaridan shunday mahorat bilan foydalanganki, natijada bu publitsistik uslub tilini boyitib, ma‘lumot o‘quvchiga to‘liq tarzda yetib borishini ta‘minlagan.

Nutqiy, uslubiy graduonimiya (darajalanish). Graduonimiya hodisasi sinonimiya, antonimiya, omonimiya kabi leksik - semantik munosabatlarni ifodalovchi til hodisasidir. Leksemalarda mavjud emotsional ottenkalar belgi darajasining ortiq yoki kamligiga ham asoslanadi. Belgi darajasining ortiqqligi leksemaning ta‘sirchanligini ta‘minlaydi, hissiy bo‘yoqdorlikni vugudga keltiradi. Publitsistik uslubda bo‘yoqdorlikni ta‘minlash uchun so‘zlarning kontekstual ma‘nolaridan ham unumli foydalanish mumkin. Muallif ifodalayotgan fikrining ekspressivligini oshirish uchun nafaqat leksik graduonimiyadan, balki nutqiy graduonimiyadan, ya‘ni gradatsiyadan o‘rinda foydalanishi muhim hisoblanadi. Ushbu ikki tushuncha izohiga to‘xtalsak. O‘zbek tilshunosligida “graduonimiya” termini ilk bor 1989-yilda so‘zlararo ma‘noviy munosabatlarning bir ko‘rinishi sifatida “graduonimiya” tarzida ishlatilgan. Bu hodisaga lug‘aviy darajalanish sifatida baho berilgan va leksik ma‘nolari muayyan belgi - xususiyatning turli darajalari bilan bog‘langan leksik - semantik guruhlarining o‘zaro farqlanishi ilmiy baholangan [2.2023:B.73].

M. Yo‘ldoshev “Matn lingvistikasi” nomli o‘quv qo‘llanmasida gradatsiya (lot.gradatio – zinapoya, bosqichma bosqich kuchaytirish) nutq parchalaridan biri ikkinchisining ma‘nosini kuchaytirib borishdan iborat uslubiy jarayon deya izohlanadi [10.2021:B.122]. Cho‘lpon publitsistik asarlarini lingvistik jihatdan tahlil qilgan D.Ne‘matova gradatsiyani “ma‘noning kuchaytirilgan takrori” deb qayd etadi hamda gradatsiya usulining ko‘proq uyushiq bo‘laklarda namoyon bo‘lishini ta‘kidlaydi [11.2004:B.118]. “Graduonimiya” leksik - semantik munosabatlarni ifodalovchi til hodisasi sifatida namoyon bo‘lsa, “gradatsiya” esa stilistik vosita sifatida nutqda voqelanadigan hodisadir. Tilshunos J.Jumaboyeva ta‘kidlashicha, graduonimiya termini ostida faqat bitta leksemaning lug‘aviy ma‘nosi asosida darajalanish tushuniladi. Gradatsiya esa stilistik figuradir, ya‘ni gradatsiya bitta matn tarkibida qo‘llangan ibora, metafora, metonimik ko‘chma ma‘nolarning kuchayib, pasayib borishini ifodalaydi [3.2016:B.27]. Demak, graduonimiya hodisasi leksemalardagi belgining ortib yoki kamayib borishi natijasida o‘zaro zidlanishni hosil qiluvchi, leksik - semantik munosabatni ifodalovchi hodisadir.

Xurshid Davron publitsistikasida lisoniy darajalanish bilan bir qatorda nutqiy darajalanish ham qo'llanganligining guvohi bo'lamiz. Jumladan, muallifning 2015-yida e'lon qilingan “Ustoz ibрати” nomli maqolasida ish-harakat leksemalari ifodalagan ma'noning uslub talabi bilan darajalab ko'rsatish holati quyidagi misolda aks etgan: *“Olayotgan nafasimiz ham she'r bilan, ijod bilan to'yingan, yangi chiqqan kitobgina emas, gazetada bosilgan hikoya, hatto bittagina she'r yuz minglab yuraklarni hayajonga solganini ko'rib, bilib, his qilib turardik.”*[12]. Keltirilgan misoldagi ko'rib - bilib - his qilib turardik kabi birliklar morfologik tarkibiga ko'ra sodda va qo'shma so'zlar hisoblanib, bir matn tarkibida ketma-ket qo'llanib, ma'noning kuchayib borishini ta'minlamoqda.

Yana shunday misollarga to'xtalamiz: *“Bu shuning uchun ham kerakki, zimmamizda tarix yuklagan vazifani va bugungi taraqqiyot yo'limizni belgilamog'i, ya'ni biz bu mafkura, bu kamoli matlub asosida yashamog'imiz, farzand tarbiyalamog'imiz, qonunlar tuzmog'imiz, tashkilotlar qurmog'imiz, istiqbol shukuhini ko'nglimizda o'stirib, avaylab-asrab kelajak avlodlarimizga yetkazmog'imiz lozim.”*[9]. Ushbu misolda qo'llangan yashamog'imiz-tarbiyalamog'imiz- tuzmog'imiz-qurmog'imiz-yetkazmog'imiz lozim kabi murakkab kesimlar ish- harakatdan anglashilgan maqsadning ortib borishi asosida darajalanishni yuzaga keltirgan. Lekin bu darajalanish ushbu leksemalarning denotativ darajalanishi asosidagi joylashuvini aks ettirmaydi hamda lisoniy hodisa hisoblanmaydi. Chunki mazkur leksemalar matn ichidagina darajalanishni yuzaga keltirmoqda. Matndan tashqarida esa graduallik hosil qilmaydi.

Xurshid Davron publitsistikasida kishilarga xos bo'lgan karakter-xususiyat ma'nosining darajalanishini ham uchratish mumkin: *“Mehr ildizi esa bolaligimizda, umrimizning beg'ubor faslida. Uni yo'qotib qo'yishdan asrasin. Mabodo yo'qotib qo'yilsa, yuzsizlikka, xiyonatga, imonsizlikka va so'zfurushlikka yo'l ochiladi.”*[13]. “Gulxan” jurnalining 2012-yil 12- sonida “Bolalikning oppoq ranglari” nomi ostida Xurshid Davron bilan suhbat berilgan. Maqola matnini tahlil qilsak: YUZSIZLIK. “O'zbek tilining izohli lug'ati” da bu leksemaga “yuzsiz (ra'y- andishani bilmaydigan, or- nomussiz, uyatsiz) ga xos ish, xatti- harakat” deb izoh berilgan [16.2023:B.302]. XIYONAT. Asli arabcha “makr, hiyla; xoinlik, munofiqlik, vafosizlik” kabi ma'nolarni anglatuvchi ushbu so'z o'zbek tilida “ahdni buzish, birovning ishini yoki ishonib topshirgan narsasini suiste'mol qilish” degan ma'nolarni ifodalaydi [16.2023:B.54]. IYMONSIZLIK. Ushbu so'z asli arabcha “Allohga ishonch; diniy e'tiqod” kabi ma'nolarni anglatuvchi i(y)mon so'zidan hosil qilingan bo'lib, “Xudoga ishonchi, e'tiqodi yo'q, xudodan qaytgan, dindan qaytgan” kabi ma'nolarni ifodalaydi. SO'ZFURUSHLIK. “O'zbek tilining izohli lug'ati” da ushbu leksemaning ma'nosi keltirilmagan. Ammo ushbu lug'atda berilgan so'zbozlik so'zi anglatgan ma'no so'zfurushlik so'zi izohiga yaqin ma'noni ifodalashining guvohi bo'lamiz: SO'ZBOZLIK. “Quruq gap, safsata sotish, safsatabozlik” kabi ma'nolari bilan so'zning asli naqadar qudratli kuchga ega ekanligini, uni behuda sarflamaslik kerakligini ifodalaydi [16.2023:B.820]. Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, yuzsizlik > xiyonat > imonsizlik > so'zfurushlik leksemalari “or- nomussiz, munofiq, dindan qaytgan, safsataboz” semalari asosida nutqiy darajalanishni yuzaga keltirmoqda.

Mazkur suhbat matnida adib tomonidan fikr ta'sirchanligini oshirish, matn ekspressivligini ta'minlash maqsadida matndan tashqarida denotativ jihatdan graduallikni hosil qilmaydigan leksik birliklar bir graduonimik qatorda shunday terilganki, natijada bu hodisa kishilarga xos bo'lgan belgi- xususiyat ma'nosining o'sib borishini ta'minlagan.

Kishilarga xos bo'lgan xususiyatni ifodalovchi uslubiy graduonimlarni adibning “Ma'naviy hayot” jurnalining 2023-yil 1-sonida e'lon qilingan “Umrni ma'noga to'ldirmoq zavqi” nomli suhbatida ham uchratishimiz mumkin: *“Jahondagi barcha xalqlarning o'ziga xos fe'l-atvori ya'ni milliy sajiyasi, turmush tarzi, hayotiy aqidalari mavjud.”*[9]. Muallif juft so'z va tobe bog'lanishli o'tli birikmalarni qo'llash orqali leksemalar ma'nosidagi belgining gradual o'sishi jihatdan darajalanishini yuzaga keltirgan.

Xulosa qiladigan bo'lsak, darajalanish hodisasi butun borliqning uzluksizligini hamda uzviyligini ta'minlashga xizmat qiladi. Publitsistik matnda esa graduonimiya va gradatsiya fikrni sodda, ta'sirchan, aniq va takrorlarsiz ifodalash imkonini beradi. Xurshid Davron publitsistik uslubi tahlili shuni ko'rsatadiki, adib maqola, esse va suhbatlari tilida yuqorida qayd etilgan hodisalardan hissiy bo'yoqdorlikni oshirish, ifodalilikni ta'minlash maqsadida unumli foydalangan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Sayfullayeva R. va b. Hozirgi o'zbek tili. –Toshkent: “Innovatsiya -Ziyo”, 2020.
2. M.M.Masharipov. Mahmudxo'ja Behbudiy publitsistikasining leksik xususiyatlari. Filol. Fan. bo'yicha falsafa dokt. diss. Guliston Davlat Universiteti. 2023.
3. Джумабоева Ж. Ўзбек ва инглиз тилларида лексик ҳамда стилистик градуонимия. Фил.фан.докт....дисс. автореф. –Тошкент. 2016.

4. Сафарова Р. Лексик-семантик муносабат турлари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1996.
5. Орифжонов Ш. Ўзбек тилида луғавий градуонимия. Филол. фан. ном. ..дисс. автореф. – Тошкент. 1996.
6. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш: Фил. фан. докт....дисс.автореф. –Тошкент. 1997.
7. Раҳмонов Ғ. Ўзбек тилида луғавий синонимия ва градуонимиянинг ўзаро муносабати. Фил. фан. докт....дисс.автореф. 2018.
8. Bobojonov Sh., Ikromov I. O‘zbek tilining so‘zlar darajalanishi o‘quv lug‘ati. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009.
9. <https://kh-davron.uz/ijod/maqolalar/umrni-manoga-xurshid-davron.html>
10. М. Yo‘Ldoshev, S. Muhamedova, M. Saparniyazova. Matn lingvistikasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: “Ishonchli hamkor”, 2021.
11. Неъматова Донохон Саиджалоловна. Чўлпон публицистик асарларининг лингвистик таҳлили. Филол. фан. ном. дисс.– Тошкент, 2004.
12. <https://kh-davron.uz/ijod/maqolalar/xurshid-davron-ustoz-ibrati.html>
13. <https://kh-davron.uz/ijod/maqolalar/bolalikning-oppoq-ranglari-xurshid-davron-bilan-suhbat.html>
14. О‘ТИЛ, III. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nom. nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023.
15. О‘ТИЛ, II. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nom. nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023.
16. О‘ТИЛ, VI. –Toshkent: G‘afur G‘ulom nom. nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023.